

УДК: 159.92+172.42+378.169.14

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОБРАЗУ СВІТУ У ПІДЛІТКІВ З РІЗНИМ СОЦІАЛЬНИМ СТАТУСОМ**Січка В. І.**

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, Україна, м. Одеса

Метою статті було вивчення особливостей розвитку образу світу у підлітків з різним соціальним статусом та розробка психологічного тренінгу з розвитку толерантного сприйняття. Проведено теоретичний аналіз сучасних підходів в психології до вивчення образу світу. Представлені результати емпіричного дослідження, яке спрямовано на вивчення особливостей розвитку образу світу у підлітків з повних та неповних сімей. Встановлено, що у підлітків з повних та неповних сімей картина життєвого шляху складається з соціально-детермінованих подій, але вона відрізняється змістом основних компонентів образу світу. Виявлено відмінності та схожості серед цінностей у підлітків з повних та неповних сімей. Розкрито особливості розробки психологічного тренінгу з розвитку толерантного сприйняття у підлітків.

Ключові слова: образ світу, картина світу, підлітковий вік, розвиток, повні та неповні сім'ї, толерантне сприйняття.

Sichka V.I. Features of development of an image of the world in teenagers with the different social status / South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky, Ukraine, Odesa

Studying of features of development of an image of the world in teenagers with the different social status and development of a psychological training on development of tolerant perception in the conditions of a recreational institution was the purpose of article. The theoretical analysis of modern approaches is carried out to psychology to studying of an image of the world. Results of an empirical research which is directed to studying of features of development of an image of the world in teenagers from full and incomplete families are presented. It is established that at teenagers from full and incomplete families the picture of a course of life consists from the social determined events, but it differs in the maintenance of the main components of an image of the world. Distinctions and similarities among values at teenagers from full and incomplete families are revealed. Features of development of a psychological training on development of tolerant perception in teenagers are revealed.

Keywords: image of the world, world picture, teenage age, development, full and incomplete families, tolerant perception.

Загальна постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими або практичними завданнями. Актуальність дослідження образу світу та картини світу зумовлена тим, що в умовах сучасного суспільства посилюється потреба психологічного дослідження світогляду та світосприйняття особистості, які повною мірою відображаються картиною світу, а також багато в чому визначають, як зміст психічного життя особистості, так і її життєвий шлях у цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В роботах багатьох дослідників (Аксьонова Ю.А., Артем'єва О.Ю., Берулова Г.А., Василюк Ф.Ю., Величковський Б.М., Зінченко В.П., Келлі Дж., Климов Е.О., Леонтьєв О.М., Леонтьєв Д.О., Мухіна В.С., Найссер У., Петренко В.Ф., Петухов В.В., Піаже Ж., Симоненко С.М., Спиридонова Л.К., Стрелков Ю.К., Титаренко Т.М.) образ світу розглядається як складне утворення психіки, що не лише визначає окремий акт пізнання навколишньої дійсності, а й зумовлює зміст, побудову і протікання діяльності суб'єкта в цілому [1;2]. Образ світу визначався Леонтьєвим О.М. як складне багаторівневе утворення, що володіє системою значень і полем сенсу. Основна його функція – самовідображення світу. Змістовне наповнення образу світу в процесі розвитку особистості та її самосвідомості опосередковано єдиним механізмом ідентифікації і виокремлення. Уявлення про світ формується в контексті певної культури, в якій народилася і виросла людина [3].

Умовами розвитку образу світу в підлітковому віці, як зазначають Божович Л.І., Леонтьєв О.М., Симоненко С.М., Смирнов С.Д., є зміни соціальної ситуації розвитку та формування новоутворень (почуття дорослості, рефлексивного та теоретичного мислення, стійкого інтересу до себе та власних особливостей, нового образу тіла, емансипації внутрішнього світу від дорослих, ідентичності. На думку Крайга Г. [4], протягом отрочтва і юності продовжується розвиток інтелектуальної сфери, мисленнєвих здібностей і, як наслідок, - розширення свідомості відносно того, що відбувається, меж уяви, діапазона суджень і проникливості. Ці можливості пізнання також сприяють швидкому накопиченню знань, які відкривають перед молоддю нові горизонти навколишнього. В роботі Бушай І.М. доведено, що «змістовні зміни структури образу світу позначаються на якісних перетвореннях образу «Я», що втілюються у динамічних трансформаціях системи «образ світу – образ Я» підлітків та прискорюють (уповільнюють) психологічні кризові явища цього віку» [5, с. 21].

Підлітковий вік є найбільш цікавим для вивчення особливостей розвитку образу світу та сприйняття картини світу, що обумовлено змінами в погляді на себе, на суб'єктивність, перебудовою відносин з навколишнім світом, самовизначенням. В цьому їм допомагають

батьки, однолітки та навколишня дійсність, але головна роль відводиться сім'ї.

Науковцями доведено, що сім'я є одним з основних інститутів виховання дитини, в якому закладають основи особистості дитини. Але в неповній сім'ї виникає більше проблем щодо повноцінного виховання дитини. В науці існує декілька класифікацій неповних сімей. Узагальнюючи всі визначення, то неповна сім'я характеризується відсутністю одного з батьків. Дружинін В.М. ще виділяє функціонально неповну сім'ю, в якій один з батьків за професійних чи інших причин дуже мало приділяє часу сім'ї. В своїх роботах Дивицина Н.Ф. визначає неповну сім'ю, в якій немає подружньої пари, а Артамонова Е.І. до неповних сімей відносить ще так звану «материнську» сім'ю (мати народила дитину поза шлюбом). Шнейдер Л.Б. до класифікації неповних сімей відносить також сім'ї повторного шлюбу [6]. Саме в таких сім'ях можуть бути обмеження щодо виховних можливостей, пов'язаних з матеріальними, педагогічними та морально-психологічними проблемами. Означені проблеми іноді спричиняють зміни в сприйнятті підлітком власного життя, а також впливають на успішність у навчанні, активність, життєві позиції та інше.

Формулювання мети статті та завдань. Метою роботи є дослідження особливостей розвитку образу світу у підлітків з різним соціальним статусом та розробка психологічного тренінгу з розвитку толерантного сприйняття.

Виклад основного матеріалу статті. Для реалізації поставленої мети були використані наступні емпіричні методи – спостереження, аналіз продуктів діяльності, бесіда та конкретні методики: «Символ» (Снігур Л.А., у модифікації Симоненко С.М.), «Лінія життя» Кронік А.А., «Ціннісні орієнтації» Рокича М. В дослідженні приймали участь 160 підлітків з повних та неповних сімей, які відпочивали в ДП УДЦ «Молода гвардія».

За результатами методики «Символ» виявлено особливості візуалізації образу «символ життя» у підлітків з повних та неповних сімей. Так, серед категорій рисунків у підлітків з повних сімей виявлено 18 категорій, а у підлітків з неповних сімей – 11 категорій. Детальний аналіз дозволив виявити різниці в категоріях рисунків щодо «Символу життя»: у досліджуваних з повних сімей найбільш використаними є «любов до своєї сім'ї», «любов», «стосунки», «мир та злагода», «воля», «серце», «природа»; у досліджуваних з неповних сімей – «моє життя», «кохання», «впевненість», «вогонь для всіх», «дерево». Під час аналізу робіт було виявлено спільні та відмінні риси: для обох груп значущою є родина, але більш вираженою є у підлітків з повних сімей; майже однаково значущою є категорія здоров'я для обох груп досліджуваних. Слід зазначити, що одержані результати візуалізації образу «загальне і важливе» відносно «символу життя» в обох групах свідчать, що

кількість використаних категорій рисунків більша у підлітків з повних сімей, ніж у підлітків з неповних сімей. Детальний аналіз дозволив визначити, що у підлітків з повних сімей найбільш вираженими є «здоров'я», «мир та злагода», «сім'я», «радість», «кохання», «взаєморозуміння» і «дружба»; у підлітків з неповних сімей «родина», «кохання», «здоров'я», «взаєморозуміння», «радість».

Результати візуалізації образу «менш значне» відносно «Символу життя» свідчать, що у підлітків обох груп на першому місці – категорія «гроші». У підлітків з повних сімей на другому місці – «досягнення», на третьому – «політика», «влада» та «розчарування», «рівень життя» на четвертому, «шкідливі звички» та «зовнішність» – на п'ятому місці. У підлітків з неповних сімей на другому місці наступні категорії – «влада» та «розчарування», на третьому – «досягнення», на четвертому – «кар'єра», на п'ятому місці – «шкідливі звички».

Аналіз результатів дослідження візуалізації образу «негативне» відносно «символу життя» в обох групах ми можемо зазначити, що підлітки з неповних сімей використовували такі категорії, як «розлучення» та «стрес», але відсутні категорії «війна», «брехня» та «думка оточуючих» в порівнянні з підлітками з неповних сімей.

За даними щодо візуалізації образу «позитивного» відносно «символу життя» було виявлено, що у підлітків з повних сімей на першому місці – категорія «здоров'я»; а у підлітків з неповних сімей – категорія «спорт». На другому місці у підлітків з неповних сімей – «позитив»; а у підлітків з повних сімей – «родина». На третьому місці у підлітків з неповних сімей – категорія «родина»; а у підлітків з повних сімей – категорія «кохання». На четвертому місці у підлітків з неповних сімей – «кохання»; а у підлітків з повних сімей – «взаєморозуміння». На п'ятому місці у підлітків з неповних сімей – «здоров'я» та «взаєморозуміння»; у підлітків з повних сімей – «спорт», «щастя», «доброта».

Порівняльний аналіз для визначення різниці в створенні образу світу у досліджуваних дозволив визначити (див.рис.1), що кількість категорій щодо створення символу життя більша у підлітків з повних сімей ($\Sigma=19$) в порівнянні з кількістю категорій у підлітків з неповних сімей ($\Sigma=16$). Виявлено, що в роботах підлітків з повних сімей домінують рисунки щодо «позитивного» до «символу життя» ($\Sigma=18$), а в роботах підлітків з неповних сімей – «загальне й важливе» відносно «символу життя» ($\Sigma=12$). Але найменш розробленими за кількістю категорій у підлітків обох груп є рисунки щодо зображення «менш значного» відносно «символу життя» ($\Sigma=10$ та $\Sigma=7$).

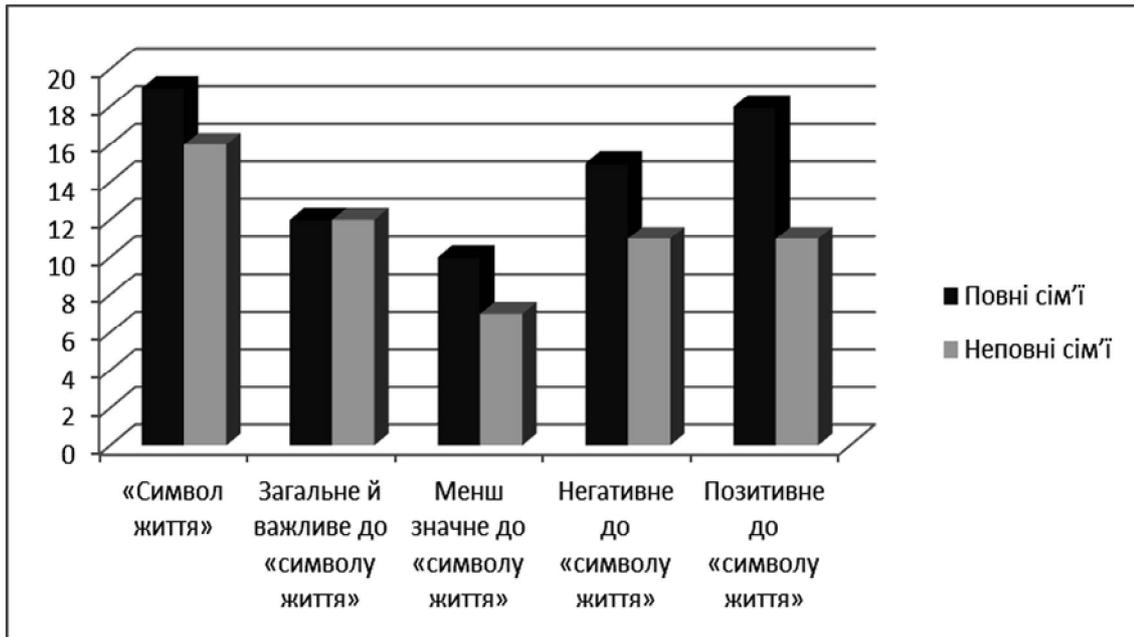

Рис. 1. Порівняльний аналіз використання категорій щодо створення рисунків «Символ життя» у підлітків з повних та неповних сімей.

Аналіз особливостей використання різноманітності кольорів щодо створення образу «символ життя» дозволив виявити, що найбільш використаними у підлітків як з повних сімей, так з неповних сімей є холодні кольори. Треба зазначити, що у підлітків з повних сімей значно більше використано в роботах теплих кольорів в порівнянні з досліджуваними з неповних сімей (див.рис.2).

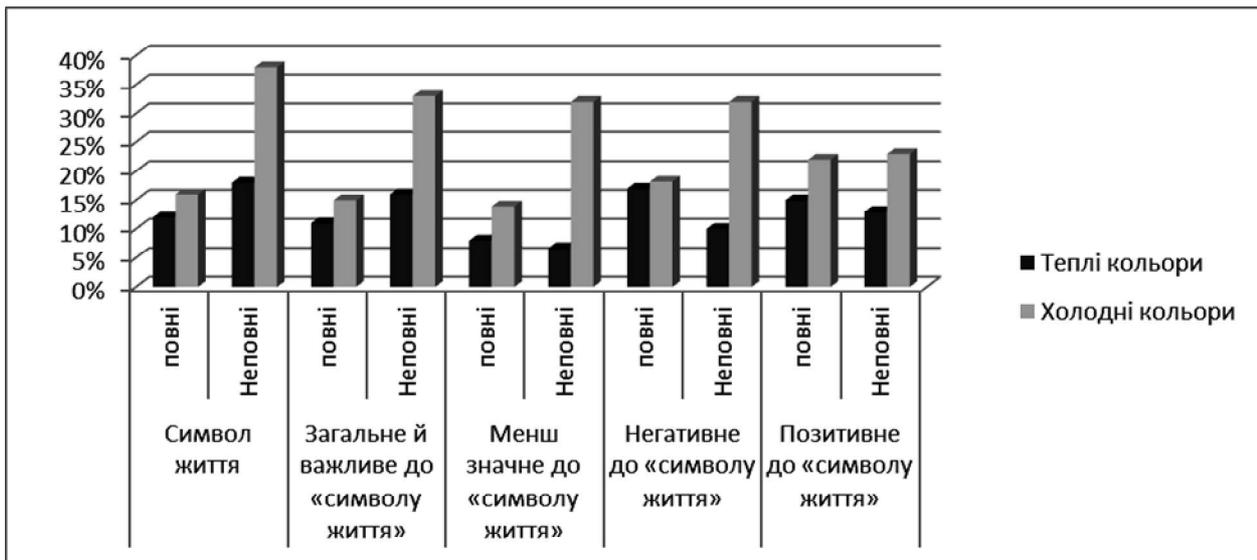

Рис. 2. Порівняльний аналіз використання кольорів в роботах підлітків з повних та неповних сімей

Так, за даними рис.2 ми можемо спостерігати, що більше підлітків з неповних сімей використовувала теплі кольори (18%) при створенні рисунка «Символ життя» в порівнянні з підлітками з повних сімей (12%). Найбільш використаними серед кольорів при створенні «Символ життя» в обох групах досліджуваних був сірий колір (45% та 50%). Другими за кількістю використання у підлітків з повних сімей є кольори жовтий (20%), червоний (25%), синій (28%); в групі підлітків з неповних сімей – коричневий (20%), синій (25%), зелений (20%).

При створенні рисунка «загального й важливого» до символу життя в роботах підлітків з неповних сімей використано більше теплих кольорів (16%), ніж в роботах підлітків з повних сімей (11%). Серед теплих кольорів в роботах підлітків з повних сімей переважають червоний (20%) та жовтий (18%), а в роботах підлітків з неповних сімей переважають червоний (27%) та помаранчевий (20%). Але в роботах підлітків з неповних сімей значно більше рисунків з використанням холодних кольорів (33%), ніж в роботах підлітків з повних сімей (15%). В обох групах преважує сірий (35% та 40%) та синій кольори (20% та 35%).

За показником «менш значне» до «Символу життя» виявлено, що кількість досліджуваних, які використовують теплі кольори більша в групі підлітків з повних сімей (20%) ніж з неповних сімей (15%). Проте більший відсоток досліджуваних в групі підлітків з неповних сімей які використовують холодні кольори (32%). Серед найбільш використаними кольорами в групі підлітків з неповних сімей є сірий (65%), зелений (20%), помаранчевий (25%), а в групі підлітків з повних сімей - сірий (40%), зелений (25%), жовтий (25%).

При зображенні негативного до «символу життя» підлітки з повних сімей використовують майже однакову кількість теплих та холодних кольорів (17% та 18%), а підлітки з неповних сімей використовують в більшості холодні кольори (32% та 10%). Серед найбільш використаних в роботах підлітків з повних сімей є кольори – сірий (51%), червоний (25%), жовтий (26%). В роботах підлітків з неповних сімей використані такі кольори - сірий (65%), червоний (20%).

Різниця та схожість виявлена у використанні гами кольорів при зображенні рисунка «позитивне» відносно «символу життя»: у підлітків з повних та неповних сімей майже однакова кількість використання холодних кольорів (22% та 23%), але все таки підлітки з повних сімей більше використовують теплих кольорів (15%) в порівнянні з підлітками з неповних сімей (13%). Найбільш використаними в роботах підлітків з повних сімей є сірий (52%), червоний (33%), синій (16%), а в роботах підлітків з неповних сімей – сірий (50%), зелений (25%).

В роботі була використана методика «Лінія життя» з метою реконструкції та дослідження суб'єктивної картини життєвого шляху підлітків, що є складовою образу світу та визначено, що серед подій

минулого значущими для підлітків як з повних, так із неповних сімей є навчання у школі, заняття різними видами спорту, відпочинок, екскурсії, якісь фізичні травми. Але у підлітків з неповних сімей також превалюють події, пов'язані з втратою одного з батьків – це смерть рідних, розлучення батьків або прихід в сім'ю вітчима. Серед подій майбутнього найбільш значущими для підлітків обох груп є створення сім'ї, народження дітей, а потім і онуків, отримання професії та кар'єрний ріст, відпочинок за межами країни. Слід зазначити, що однією з важливих характеристик картини життєвого шляху є створення сім'ї як підлітків з повних та неповних сімей. На рисунку майбутнього віковий діапазон життя у підлітків як з повних сімей, так і з неповних сімей коливається в межах 75-90 років.

Але аналіз робіт дозволив визначити, що всі події майбутнього для обох груп підлітків є емоційно-позитивними. Проте, серед подій минулого 30% мають негативний емоційний фон у підлітків з неповних сімей в порівнянні з підлітками з повних сімей. Отже, у підлітків з повних та неповних сімей картина життєвого шляху складається з соціально-детермінованих подій.

Проведено порівняльний аналіз ієрархії цінностей підлітків з повних та неповних сімей і виявлено, що у досліджуваних з повних сімей найбільш значущими є «життєва мудрість», «свобода», «незалежність», «терпимість», а у підлітків з неповних сімей «продуктивне життя», «розваги», «щастя інших», «пізнання», «розвиток». Тобто підлітки з неповних сімей прагнуть до індивідуальної самореалізації, більш вимогливі до себе та інших. Така різниця пов'язана з віковими особливостями розвитку та соціальним статусом.

Виходячи з одержаних результатів емпіричного дослідження нами було розроблено психологічний тренінг з розвитку толерантного сприйняття у підлітків. Саме розвиток терпимості до способу життя інших буде сприяти єдності суспільства. Так, Асмолов О.Г. серед функцій толерантності виділяє наступні [7]: світозабезпечуючу, регулюючу, психологічну, виховну, комунікативну, культурозберігаючу, креативну. Отже, метою психологічного тренінгу є ознайомлення з поняттями «толерантність» та «толерантне сприйняття», розвиток відчуття власної гідності і уміння поважати гідність інших людей; розвиток якостей толерантної особистості; розвиток здатності до емпатії; розвиток здібностей до конструктивного спілкування; формування дивергентної поведінки; формування позитивного ставлення до оточуючих незалежно від його соціального положення. Розроблений тренінг складається з 7 занять, тривалість яких 60-90 хвилин. Проведено апробацію розробленого тренінгу з розвитку толерантного сприйняття та встановлено зміни в рівні розвитку толерантності у підлітків після його проведення (з $X_{cp}=41$ до $X_{cp}=49$).

Що також підтверджено наявністю статистично значущих відмінностей ($p < 0,05$).

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Встановлено, що підлітки із повних сімей є більш впевненими у собі, а підлітки з неповних сімей – більш активні в діяльності; у підлітків з повних та неповних сімей картина життєвого шляху складається з соціально-детермінованих подій, а також є різниці в змісті основних компонентів образу світу (уявлення про сім'ю, образ Я, переживання стосунків з ровесниками); цінності у підлітків з повних та неповних сімей дещо схожі (за категоріальним аналізом), але серед відмінностей визначено, що у підлітків з повних сімей більш виражена впевненість у собі, свобода від внутрішніх протиріч, активний пошук себе в різних ролях, а у підлітків з неповних сімей – активне, діяльне життя, є не впевненість у собі, у своїх силах. Розроблено психологічний тренінг з розвитку толерантного сприйняття у підлітків та проведено його апробацію.

Перспективою подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні особливостей образу світу підлітків та молоді з різними національними культурами.

Література:

1. Леонтьев А.Н. Образ мира / А.Н. Леонтьев. – Избр. психолог. произведения. – М.: Педагогика, 1983. – С. 251–261.
2. Симоненко С.М. Аналіз категорії «Образу світу» та «Картина світу» у контексті дослідження візуально-мисленних стратегій / С.М. Симоненко // Наука і освіта. – 2007. – № 3. – С. 47–52.
3. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1995. – 352 с.
4. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2001. – 992 с.
5. Бушай І.М. Психологічні основи становлення образу світу дітей шкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук ступеня д-ра психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І.М. Бушай. – Київ, 2009. [Електронний ресурс] enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/5238/1/Bushay.pdf
6. Буровихина И.А. Социальная ситуация развития как условие формирования образа мира современного подростка / И.А. Буровихина: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.13 / Буровихина Ирина Александровна. – Москва, 2013. [Электронный ресурс] http://www.psy.msu.ru/science/autoref/burovikhina/burovokhina_diss.pdf
7. Асмолов А.Г. Толерантность как культура XXI века / А.Г. Асмолов // Толерантность: объединяем усилия. – М., Летний Сад, 2002. – 162 с.

References:

1. Leontev A.N. *Obraz mira* / A. N. Leontev. – *Izbr. psikholog. Proizvedeniya.* – M.: Pedagogika, 1983. – S. 251–261.
2. Symonenko S.M. *Analiz kategoriji «Obrazu svitu» ta «Kartyna svitu» u konteksti doslidzhennja vizualjno- myslennykh strateghij* / S.M. Symonenko // *Nauka i osvita.* – 2007. – № 3. – S. 47–52.
3. Bozhovich L.I. *Problemy formirovaniya lichnosti* / L.I. Bozhovich. – M.: Prosveshchenie, 1995. – 352 s.
4. Krayg G. *Psikhologiya razvitiya* / G. Krayg. – SPb.: Piter, 2001. – 992 s.
5. Bushaj I.M. *Psikhologhichni osnovy stanovlennja obrazu svitu ditej shkilnogho viku: avtoref. dys. na zdobuttja nauk stupenja d-ra psykhol. nauk: 19.00.07 «Pedaghoghichna ta vikova psikhologhija»* / I.M.Bushaj. – Kyjiv, 2009. [Elektronnyj resurs]. Retrieved from enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/5238/1/Bushay.pdf.
6. Burovikhina I.A. *Sotsialnaya situatsiya razvitiya kak uslovie formirovaniya obraza mira sovremennogo podrostka* / I.A. Burovikhina: *dis. ... kandidata psikhol. nauk: 19.00.13* / Burovikhina Irina Aleksandrovna. – Moskva, 2013 [Elektronnyj resurs]. Retrieved from http://www.psy.msu.ru/science/autoref/burovikhina/burovokhina_diss.pdf.
7. Asmolov A.G. *Tolerantnost kak kultura XXI veka* / A.G. Asmolov // *Tolerantnost: obedinyaem usiliya.* – M., Letniy Sad, 2002. – 162 s.